
ПРОГЛАД

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“

кн. 2, 2017 (год. XXVI), ISSN 2367-8585

VARIA

Страшимир Цанов¹

МЕТАФОРАТА „ТУРСКО РОБСТВО“ – КОНЦЕПТ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА КУЛТУРА

Strashimir Tsanov

THE “TURKISH YOKE” METAPHOR – A CONCEPT OF BULGARIAN NATIONAL CULTURE

The article deals with the role of the “Turkish yoke” metaphor in historiography, history textbooks, and Bulgarian national culture. The analysis leads to the conclusion that “Turkish yoke” is not the most suitable term for naming the historical period during which Bulgarians had no state of their own for nearly five centuries. Although historically imprecise, the metaphor is defined as an important concept of national culture, representing the mindset of the Bulgarian elite during the High Renaissance period. The understanding of the historical logic behind the term “Turkish yoke” is very important for preserving correct historical memory of the events of the third quarter of the nineteenth century. The text concludes that the “Turkish yoke” metaphor symbolizes the non-slave consciousness of those Bulgarians who had accepted the ideas of national revolution.

Keywords: *concept, metaphor, term, Turkish yoke, nation, historical memory*

Статията разглежда въпроса за мястото на метафората „турско робство“ в историографията, учебниците по история и българската национална култура. Анализът води до заключението, че турско робство не е най-подходящият термин за назоваване на епохата, когато българите близо пет века нямат своя държава. Метафората обаче е определена като важен концепт на националната култура, който представя менталността на българския елит през епохата на Високото възрождане. Разбирането на историческата логика, която определя използването на израза турско робство, е много важно за съхраняване на адекватна историческа памет за събитията от третата четвърт на XIX век. В текста се стига до извода, че метафората „турско робство“ символизира неробското съзнание на българите, приели идеите на националната революция.

Ключови думи: *концепт, метафора, термин, турско робство, нация, историческа памет*

В началото на 2016 г. в българското общество се разразяват остри дискусии по повод представянето на плановете за новите учебни програми по „История и цивилизация“ за 2., 6. и 8. клас. Заформилият се терминологичен спор за това, как трябва да се нарича почти петвековният период, в който българският народ исторически живее под властта на османските султани, се превръща от медиите и социалните мрежи в арена, на която се сблъскват обвинения в националпопулизъм и съответно национално продажничество, в робско самосъзнание и кощунствено отношение към миналото... и т.н. Някои демонстрират позициите си с обличане на народни носии, други с ерудитски анализи, понякога силно отскачащи от темата. Следствие на създаденото напрежение е оставката на образователния министър, съпътствана от съмнения, че причината не е само (основно) терминологичният „дебат“.

---

¹ **Страшимир Цанов** (Strashimir Tsanov) – доц. д-р по история на литературата в Шуменския университет „Константин Преславски“, st.tsanov@shu.bg

Този текст можеше да бъде написан и по горещите следи на събитията и да се включи в шумната злободневна полемичност. Но нямаше да бъде актуален, защото тогава актуални бяха дилемите термин – метафора, владичество – робство. А целта на настоящия текст е да разгледа израза „турско робство“ като концепт² на националната култура, да се съсредоточи върху въпроса, какво означава този концепт за нас, българите, и за нашата историческа памет.

В математическите и хуманитарните науки думата концепт има различни терминологични употреби. В настоящия текст я разбираме като „възела“ от представи, други понятия, знания, асоциации и преживявания, които „съпровождат“ дадено понятие. (Степанов 2004: 43) Концептът е нещо като концентрат на култура в съзнанието на човека, той е „основната клетка на културата в менталния свят на човека“. И от друга страна, концептът е това, чрез което обикновеният човек, не „творецът на културни ценности“, сам влиза в културата, а в някои случаи ѝ влияе. (Степанов 2004: 43)

В българската историческа памет метафората „турско робство“ има ярка концептуална идентичност. В плана на аналитично оценъчното тя обобщава времето от края на XIV до последната четвърт на XX век като трагично за съдбата на българите, които са лишени не само от политически суверенитет, но и от културна самостоятелност, дискриминирани са по религиозно-народностен признак. Това е крайно негативна епоха в историята на народа. Образно-емоционалните възплъщения на робството в историческата памет са девширмето (кръвният данък), помохамеданчванията, кърджалийството, хайдушката съпротива, бунтовете срещу властта на падишаха. Яденето на баклава не се включва в семантичния кръг на концепта, то присъства и в настоящето, но е част от битовата култура и за българите не принадлежи към знаците, изграждащи историческата представа за епохата на османското владичество. Или, казано с езика на Пиер Нора, баклавата не е **място на памет** за османското владичество, респ. иго или както и да го наречем. Доколкото терминът на Нора (*lieux de mémoire*) също е метафоричен и се отнася не само към географски обекти, а и към ритуали, предмети с национална символика, празници, исторически събития, места на памет за разглежданата тук епоха са освен горепосочените и бесилото на Левски, Кървавото писмо, Вола, Хвърковатата чета и под.

Тук няма да коментираме политическото и патриотарското експлоатиране на дебата за и против обозначението „робство“. Патриотари винаги е имало и ще има, защото идеята за нацията има дълбоки корени в менталността на съвременния човек. Крейг Калхун, след като в може би най-значимата си книга, посветена на национализма, отбелязва, че „дискурсът на национализма е твърде важен и разпространен, за да му се залепя етикет добър или лош“, подчертава, че „идеята за нация е толкова дълбоко вкоренена в съвременните способности за създаване на лична и колективна идентичност, че тя помага на хората да осъзнават своето място в света, независимо от действията, които те предприемат вследствие на това осъзнаване“ (Calhoun 1997: 83). Тази свръхзначимост на идеята за нацията ражда изкушенията да се печели от употребата на патриотизма. В историята винаги има хора, за които идеите не са цели, а средства за употреба. Ако приемем, че патриотизмът е последното убежище на негодника, както пише Самюел Джонсън, можем да приемем и че либерализмът също е последно убежище на негодника. Афоризмът може да се адаптира към всяка авторитетна ценностна система.

Ще разгледаме въпроса, доколко и в какви контексти е уместна употребата на метафората „турско робство“, като се отгласваме от резервираното и отрицателно отношение към нея. Тезата, че робството е една възрожденска метафора, която е изиграла своята положителна роля по време на националното освобождение, но сега е вредна, определено звучи несериозно. Но фактът, че има своите поддръжници, я прави сериозна като обект на анализ. Метафората не е играла роля, а е символизирала менталност, нетърпимостта към нея е и пренебрежение към нравствено-психологическия свят на възрожденците, които са я използвали. Няма как да разбираме Възраждането без знанието, че за възрожденския елит османската власт е именно робство. *Не можем да изтрием от националната памет метафората, защото тя не е израз на днешна оценъчност за една историческа епоха, а е израз на същността на тази епоха – така, както са я определяли българите, благодарение на които се случват 18 юли 1868, 20 април 1876 и цялата поредица от събития, без които 3 март 1878 не би станал историческа дата.* Елементарно и по принцип некоректно е обвързването на метафората „турско робство“ с друга една – „робско самосъзнание“. Днешната оценка за отминала епоха с патоса на радикално отричане на обозначението „робство“ стига дори до интерпретирането му като начин на мислене, враждебен на европейската демокрация и гражданското общество.

² Това, разбира се, не означава, че не е метафора и не може да се използва като термин.

Метафората „турско робство“ сама по себе си днес не способства за каузата на някакви зли, антидемократични сили. Тя способства за съхраняването на адекватна памет за великата епоха на Възраждането, за героичното време, в което най-достойните и най-свободни духом българи са назовали чуждото владичество робство, за да изразят своята непримиримост с мястото на българския народ в ненавистната империя на падишаха. „Турско робство“ не означава юридически статус, но е историческа реалия, защото обобщава психологически нагласи, имащи огромно значение за формирането на българската нация и българската историческа съдба. Нека си представим едно Възраждане, в което османското владичество се приема безусловно като неподлежаща на отстраняване даденост, на която най-много може да се оказва „граждански“ натиск за нейното реформиране и демократизиране. Да си представим какво би представлявал днес българският народ при такава ментална ситуация през XIX век. „Робството“ е историческа реалия, която носи познание за същността на една съдбовна за българите епоха. Тя не може да се изличи от историческата памет въпреки квалифицирането ѝ от някои като вредно. Етническото идентифициране не бива да смущава, то не може да произвежда вредност. Днешните български турци (а и турците в Република Турция) не са отговорни за злините, сторени от османските власти във времето XV – XIX в., както и днешните българи не са отговорни например за клането, осъществено от армията на цар Симеон и неговите печенежки съюзници във войната с маджарите през 896 г. Това, естествено, не означава, че мислейки историята, не трябва да използваме категориите на нравствената оценъчност спрямо събития и личности. И е добре да го правим максимално честно – и за своите, и за другите.

Най-сериозен и задълбочен е дебатът „за или против робството“ по въпроса за метафоричния и терминологичен статус на израза. През Високото възраждане метафората „робство“ има различни контексти на употреба. Но в колективното съзнание на нацията именно „турското робство“ е концепт, чрез който се осмисля историческата съдба, а не „робството“ в смисъл на тирания от чорбаджии, фанариоти, пари, кореми и пр. В разсъжденията за уместността или неуместността на израза не е коректно самото противопоставяне термин – метафора, както и последвалото от това определяне на контекстите на неговата употреба в научния и образователния дискурс. Няма как де се съгласим с твърденията, че в научната традиция терминът трябва да се дистанцира от метафората. Метафората принадлежи не само на езика, „процесите на човешкото мислене до голяма степен са метафорични“ (Lakoff, Johnson, 2003: 6). Езикът на битовата комуникация, литературата, науките, както хуманитарните, така и природо-математическите, използват метафори. Няма дискурс, който може да назовава и описва без метафори. Колко важна е метафората за математиката, доказва едно задълбочено изследване на М. Обри (Aubry 2009). Така че метафоричността не пречи изразът „турско робство“ да се употребява и като термин. Но е логично да приемем за най-подходящ термина „османско владичество“. „Турско робство“ е концепт на осмисляне на петвековната епоха на чужда власт над българските земи, който възниква като оценъчен израз през Възраждането и е функционално да се въведе с преподаването именно на този исторически период. Историята, представяна както чрез учебниковия, така и чрез академическия дискурс винаги ще си остане и разказ, а не само стратификации и статистика. Термините и концептите е естествено да се появяват в хода на историческия разказ на точните си хронологически места. Преди да се появи концептът „турско робство“ е нужно епохата от края на XIV до втората половина на XIX век да бъде терминологично определена. А „османско владичество“ е най-подходящият и вече традиционен за българската историография термин.

Логично е в раздела за Възраждането да се обяснява на учениците и да се дискутира с тях какво означава концептът „турско робство“, какъв е неговият генезис и какъв е смисълът от присъствието му в историческата памет. Можем да сме сигурни, че добрите учители го правят и без такива „инструкции“. Естествено, необходимо е да се подчертава историческата конвенционалност на етническият маркер в тази метафора, за да не се създават предпоставки за напрежение.³ Днешната българска

³ Факт е, че османските турци, създавайки империята си, покоряват не само християни, а и мюсюлмани, включително турци селджуци. Не титулният етнос е важен за оценяване на ролята на Османската империя в българската историческа съдба, а идеологическата същност на тази държава. Това обаче не означава, че трябва да се редактират текстовете на възрожденците. Те трябва да се четат внимателно и да се акцентират тези моменти, които хармонизират с духа на демокрацията и хуманността (писането с акценти е неминуемо за историографския дискурс и в това няма нищо лошо; открояването на едни факти за сметка на други всъщност създава историчността на текста; недопустимо е премълчаването и фалшифицирането на изворовите данни, въз основа на които се реконструират фактите).

нация има гражданска, държавна идентичност, а не етническа, но историческата памет, която е един от най-важните нейни структурно-символични конструкти, ценностно легитимира като „места на памет“ най-вече събития и личности от двете средновековни български държави и от епохата на Възраждането, „помнена“ като борба за свобода на България и създаване на „чиста и свята република“, в която представителите на всички етноси ще бъдат равни пред българските закони.

В отвореното писмо на учените, „които професионално изследват периода 15.–19. век от националната и балканската история“⁴, за израза „турското робство“ се казва, че е „създаден от идеолозите на българското национално движение през 19. век като част от инструментариума за мобилизиране на българите в борбата им за политическо самоопределение и еманципация от османска власт“. Твърдението определено е спорно. Ако султановата държавна система е позитивно приемана, никакви мобилизационни метафори не могат да провокират борбата срещу нея. Никакви словесни средства не могат да въздействат идеологически и върху органично чуждите на пасионарност (Гумилев, 2001: 305–306), битово оскотелите хора (като например старопланинските овчари, с които съдбата среща З. Стоянов след разгрома на Априлското въстание). *Метафората „турско робство“ не мобилизира, а оценява.* Тя изразява оценъчност спрямо османското владичество и съответно характеризира менталността на нацията през Високото възраждане. Мобилизационни функции имат разказите за „лошавините“ на робството, с които изобилстват страниците на Каравеловите вестници „Свобода“ и „Независимост“.

В цитираното по-горе отворено писмо изразът „турско робство“ е обявен за „терминологично непригоден да опише положението на българите в Османската империя“. Всъщност всеки термин насочва към обекта, към който се отнася, може да претендира да изразява същността му, но да го описва е малко трудно... Какво описва например математическият термин (между другото, също една метафора) „корен квадратен“? Вече приехме, че най-подходящ термин е „османско владичество“, но не заради посочените аргументи в отвореното писмо. В него все пак изразът „турско робство“ не е напълно игнориран. Концептуалната му идентичност, съзнателно или неосъзнато, е внушена чрез метафората на вкореняването (очевидно без метафоричност не може – съвсем в стил Лейкоф): „Разбира се, фактът, че този израз се е вкоренил в паметта на няколко поколения българи, няма как да бъде пренебрегнат“. Следва в рамките на едно изречение, започващо с условността на съюза *ако*, допускане на „турското робство“ в обучението по българска история, обаче в контекста на съвременното осмисляне на израза и като „основа за дебат, който да предостави на учениците терен за формиране на аналитични способности и усвояване на методите на критичния анализ“.

Дебат, разбира се, е необходим и като всеки истински дебат той трябва да цели формиране на аналитични способности. Много е важно *каква основа за дебат* създават учителите и учебниците. Дали тя ще е достатъчно продуктивна, ако основно насочва вниманието към юридическите аспекти на робството и съответно терминологичната непригодност на израза; към общото и различното в социалната съдба на селяните в Руската и Османската империя? Или по-адекватна основа за дебат е тази, която дава възможност да се вникне в менталността на Възраждането? Тази епоха има както своето метафорично и чудовищно в нравстваната си уродливост робско измерение в лицето на дряновските чорбаджии, предали Бачо Киро, и стотиците им подобни „петковци“ (казано с езика на Захари Стоянов), но също така и своето героично антиробско измерение в лицето на всички, избрали не личното си човешко благоденствие под сянката на падишаха, а пътя на саможертвата за България. *Дебатът за възникването и употребите на израза „турско робство“ трябва да е разговор за същността на Възраждането.* А това историческо време, богато със свещени за националната памет сюжети, се създава от хора, които *назовават османската власт робство, защото не могат да се примирят с нейното „присъствие“ по българските земи.* Безспорно изразът отрича и ценностно принизява. Той определя Османската империя като цивилизационно недостатъчна. Но не това е най-важното в неговата смислова функционалност. Най-важното е, че *робската метафора означава идентичността, извисеността на възрожденския българин.* Тя внушава, че за него над социалното битие, в което господстват личната полза и прагматиката, стои историческото битие на честта, а то

⁴ Писмото е по повод „възникналия след пресконференция на министъра на МОН на Република България проф. Тодор Танев публичен дебат“. Може да се прочете на URL: <https://offnews.bg/obshtestvo/istoritci-s-otvoreno-pismo-terminat-e-osmansko-vladichestvo-623284.html>

може да е достойние на индивидуалния човек само чрез съпричастност със свободата на Отечеството. Затова личното щастие парадоксално може да е робство (срв. „До моето първо либе“ на Ботев), а отказът от богатство да е свобода, както казват стиховете на Стамболовата песен, с която Ботевата чета слиза на Козлодуйския бряг:

Не щеме ний богатство,
не щеме ний пари,
а искаме свобода
с човешки правдини.

Посредством разсъжденията за това, как и защо социално благополучни хора се отказват от рутината и личното добруване и избират борбата срещу „робството“, може да се почувства духовното величие на Възраждането. То е в саможертвеното посвещаване на просветата, движението за независима църква и националноосвободителната борба. Определянето на „турското робство“ като обикновена мобилизационна метафора недовижда именно това величие, недовижда колко дълбоко в най-достойните възрожденци (в пасионарния елит на нацията, казано с езика на Л. Н. Гумилев) е проникнало Христовото послание „Не само с хляб ще живее човек, а с всяко слово, което излиза от Божиите уста“ (Матей 4: 4). И така е сакрализирано националната идеология.

Метафората „турско робство“ има огромен дискуссионен потенциал. Тя дава възможност да се обсъжда въпроса, защо за някои възрожденски българи османската власт е „робство“, а за други не е. Ако използваме литературни символи, можем да проблематизираме опозицията като противопоставяне „кириак стефчовци“ – „бойчо огняновци“. За българина от Възраждането възприемането на османската власт като *робство или не* фактически определя (не-)употребата на метафората като ценностен избор, чрез който личността се вписва в обществото и заема място в спектъра на политическите идентичности. Дебат в такава насока може да генерира безкрайно разнообразие от мнения и да надхвърли границите на разговор за българската история; той може да се превърне в дискусия за екзистенциалните, общочовешките измерения на понятията достойнство, чест, свобода, смелост, страх, инерция, рутина, саможертва... Голямото откритие на възрожденската епоха всъщност е, че българинът, най-осъзнатият, най-извисеният българин, може да живее своя живот и да участва в историята, *избирайки идеала пред прагматиката*. Именно този избор превръща във възрожденския език османската власт в „турско робство“.

Всяка история е разказ за успехи и поражения на общности от хора. Аналитичното проследяване на цифри и статистики е част от историята, но не е цялата история. Образованието по история винаги е включвало и ще включва мислите, чувствата и страстите на хората, които правят историята. Пълноценното преподаване на историята на Българското възраждане предполага акцент върху въпроса защо за хиляди българи османското владичество е робство и какво следва от това. Личните истории, съдбите на отделните хора не само са част от историята на народа. Често те носят символични послания за историческата съдба, напр.:

Александър Василев Читаклиев. Роден е в българско емигрантско семейство в Пловдив. Богат. Образован. Автор на книга. Записва се в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Загиба на 20 години в първата битка, в първия и последен ден, когато е на българска земя. Бори се не срещу османското владичество, а срещу „турското робство“.⁵

Разсъжденията на Албена Хранова за това, как историографията „прогонва през вратата на понятието метафората „робство“, но тя се връща през прозореца на метонимията във вид на исторически аргумент, укрепващ основанията на понятието“ (Хранова 2013) сами по себе си са убедителни и ефектни. А. Хранова е блестящ литературовед и културолог и няма как да не я четеш с удоволствие, независимо дали напълно споделяш идеите ѝ. В конкретния случай разсъжденията за метонимично-метафоричната същност на „турското робство“ не съответстват на концептната идентичност на понятието. Определено има основание предположението, че „турско робство“ е все още толкова устойчиво понятие, защото в началото на историческия период (когато Балканите са „територия на войната“ и „трите синджира роби“ са били регламентирани от шерията) и в края на историческия

⁵ Срв. Четниците от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Постинг от 13 март 2015 на Iasonian. //URL: <https://abritvs.com/> (достъп: 07.10.2017)

период (когато спорадичните заробвания през 1876–1877 г. отново са били легитимирани от шерията, но не и от модерното танзиматско законодателство⁶) стоят буквалности. А. Хранова безспорно е права, че началото и краят са реторически и семантически най-силните, най-запомнящите се места на всеки разказ. Но твърдението ѝ, че метафората „робство” е „обрамчена от събитийните буквалности на заробванията, които – именно поради това – се превръщат в представителни за целия османски период и така могат да обосноват „робство” като адекватно и привидно съответно на историческите реалности понятие”, не е убедително. То пренебрегва два органично свързани факта. Първият е, че изразът „робство” започва активно да се използва от революционерите възрожденци именно тогава, когато няма буквални заробвания на хора. А вторият, логично следващ от първия, е, че българското възприемане на османското владичество като робство е не само и не предимно непоносимост към тежкото положение на народа. *То е неприемане на чуждата власт, защото е чужда, то е бунт, който на първо място има духовно-идеологически, а не социално-икономически основания.* За деятелите на Възраждането не е важно, че едни българи живеят добре под сянката на падишаха, а други зле. Важно е, че българите като цялост (народностна общност) нямат своя държава и е особено важна идеята, че трябва да я създадат (възстановят⁷), т.е. да се освободят от османската власт. Назоваването ѝ с „турско робство” изразява радикалното неприемане на статуквото, на подчиненото положение на българите в империята. Така че не обрамчането от събитийни буквалности на метафората „робство”, а нейното използване именно от българските възрожденци и именно във времето, когато се конституира модерната българска нация, е причината „робството” да е съответно на историческите реалности понятие (исторически реалности са не само юридическите статуква, но и менталните ситуации). Осмислено по този начин, използването на концепта „турско робство” не свидетелства за робско съзнание, а е знак на уважение към свободолюбивия дух на възрожденците. „Робството” представя тяхната гледна точка за българската историческа съдба, гледна точка, която се явява важен фактор за историческите промени през втората половина на XIX век. С метафората „турско робство” героите на Възраждането поемат по пътя на саможертвената борба. Само осъзналият се като роб може да се бори срещу робството и да строши своите окови. *И колкото по-метафорично е робството, толкова по-голямо достойнство имат тези, които го отхвърлят.*

Същината на споровете, осъзнавана или не, е в концептната идентичност на израза „турско робство”, а не в неговата метафоричност, метонимичност или терминологичност. Самото проблематизиране на израза в контекстите на термините и метафорите е своеобразно пренебрегване на неговата концептна идентичност. Именно тя е същностната, а не органично свързаната с нея метафоричност и съвсем незадължителната терминологичност. Метафората „турско робство” проектира в себе си ментален народностен опит за страдания и героика, тя няма нужда от терминологизиране, а още по-малко от конюнктурно политизиране. Мястото ѝ в историческата памет не може да бъде ревизирано, защото тя е концепт на националната култура. Изразът символизира не-робското съзнание, свободолюбието на българите и със своята идеологическа насоченост срещу османската държава, а не срещу турския етнос въобще, сам по себе си той не провокира противопоставянния на етническа основа. Такива могат да породят интерпретациите му. С концептите на националната култура⁸ трябва да се внимава. Те могат да са едновременно термини и метафори, но винаги са и нещо много повече.

⁶ Това, че заробванията и кланетата от 1876–1877 г. не са легитимирани от Танзиматското законодателство, не ги прави по-малко реални и отвратителни.

⁷ Средновековният код е от огромно значение за Българското възрождане. Конструирването на историческа памет за могъщата в политическо и културно отношение средновековна българска държава дава историческа легитимност на борбите за преодоляване на робското настояще и извоюването на независимост.

⁸ Възможно е на основата на идеите на Ролан Барт „турското робство” да се определи и като исторически мит, без това да носи негативни значения и да се възприема като указание за недостоверност – мит в смисъл на изключително важно събитие (или съвкупност от събития), с ключово значение за националното самопознание и националното сомоосъзнаване в историята.

ЛИТЕРАТУРА

- Гумилев 2001:** Гумилев, Л. Н. *Этногенез и биосфера земли*. Санкт-Петербург: Кристалл, 2001. // **Gumilev 2001:** Gumilev L. N. *Etnogenez i biosfera zemli*. Sankt-Peterburg: Kristall, 2001.
- Степанов 2004:** Степанов, Ю. *Константы: Словарь русской культуры*. Москва: Академический Проект. // **Stepanov 2004:** Stepanov, Yu. *Konstant: Slovary russkoj kulytur*. Moskva: Akademicheskij Proekt, 2004.
- Хранова 2013:** Хранова, А. *1990-те, или борбата за робство*. // **Hranova 2013:** Hranova, A. *1990-te, ili borbata za robstvo*. – <http://www=librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/1996-1990>
- Aubry 2009:** Aubry, M. *Metaphors in Mathematics*. – <http://imagine.enpc.fr/~aubrym/publications/2009-metaphors-in-mathematics.pdf>
- Calhoun 1997:** Calhoun, C. *Nationalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997.
- Lakoff, Johnson 2003:** Lakoff, G., M. Johnson, *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, 2003.